

MÜSTE'MENLERDEN MÜLTECİLERE AHİDNÂMELİLER (BERATLILAR, PATENTELİLER, MAHMİLER)

THE COMMUNITIES WITH AHIDNAME STRETCHING FROM MÜSTE'MEN TO REFUGEES:THE BERATLI, THE MAHMI, THE ONES WITH PATENTE

Mehmet İhsan CANTEMİR*

Geliş Tarihi/Received:06.12.2019

Kabul Tarihi/Accepted:29.12.2019

CANTEMİR, Mehmet İhsan, "Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)", Belge Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/1, ss. 2100-2115.

Öz

İslam Devletleri'nin yabancı tüccarlara eman vererek tanımış olduğu koruma imtiyazları, Osmanlı döneminde Dünya ticaret hacminin genişlemesiyle farklı bir boyuta taşındı. Osmanlı Devlet adamlarının yabancı tüccar ve devlet görevlilerine sağlamış olduğu sosyal, ticari ve hukuki imtiyazlar, zamanla satılır ve devredilir hale geldi. 18. yüzyıldan itibaren ciddi değişikliğe uğrayan kapitülasyonlar vasıtasıyla, devletin tanımladığı resmi beratlılar ve hizmetindekiler haricindeki farklı kişi ve gruplar da ahidnâmelerin tanımış olduğu tüm imtiyazları ele geçirebildi. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yükselmeye başlayan milliyetçi isyanlar ve kopuşlar, bu vasıta ile yabancı devletlerin Osmanlı gayrimüslim tebaası üzerindeki art niyetli emellerini iyice açığa çıkardı. Bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı yöneticilerinin ticari kaygılarla dağıttıkları imtiyazların, iltica gibi tehlikeli bir siyasi silah haline getirildiğinin farkına vardılar. Avrupalılar, Osmanlı ticari ve mali yapısını baltalayıp bu sınırlarda kendilerine bağlı gruplar da meydana getirmenin ve devleti parçalamanın kesin bir yolunu bulmuş oldu. Neticede Devlet, kendi sınırları içerisinde başka devletlerin pasaportlarına mensup binlerce kişiyle karşı karşıya geldi.

Anahtar Kelimeler: *Ahidnâme, Berat, Kapitülasyon, Müste'men, Patente*

Abstract

The protection privileges that Islamic states accepted by giving eman that means offering life and property protection for foreigners reached a different importance with the expanding of world trade capacity in the period of Ottoman State. Social, commercial and legal privileges that the Ottoman statesmen provided to foreign merchant and government officers in time. Thanks to the capitulations changing from 18. century, different persons and groups, except for legally recognised the Beratlı, could obtain all the privileges that the ahidname acknowledged. The nationalist revolts and disunities starting to increase in Ottoman territories in 19th. century revealed evil-minded interests of foreign states on Ottoman nonmuslim citizens. They realized the privileges that Ottoman headmen distributed due to their commercial concerns had turned into a dangerous political weapon like asylum until the end of this century. The Europeans found the definite way to compose the groups that adhered to themselves and disrupt the state by deteriorating Ottoman commercial and financial structure. As a result of this, the state encountered with thousands of people that have passports belonging to different states within their own territory.

Keywords: *Ahidname, Berat, Capitulation, Müste'men, Patente.*

*Öğr. Gör. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, mehmet-cantemir@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2829-4392>)

Giriş

İslam devletleri, himayelerinde barındırdığı gayrimüslimlere can, mal ve namus güvencesi ile ibadet özgürlüğü tanıdı. Zimmi adı verilen gayrimüslim vatandaşlar, kendilerine verilen hakları (ehlül' ahd) ahit ya da ahitname olarak adlandırılan belgelerle ellerinde tutmuşlardı. Devlet temsilcileri ile gayrimüslim temsilcilerinin karşılıklı imzaladığı bu anlaşmalar vasıtasıyla İslam topraklarında süresiz oturma hakkına da sahip olan zimmiler, (ehlikitap gayrimüslimler) hayatlarını güven içerisinde devam ettirme hakkını da korumuşlardı. Sahip oldukları güvencelerin yanında, yaşadığı topraklardaki Müslümanların dini ve sosyo-kültürel haklarına riayet etme yükümlülüğünü de kabul eden zimmiler, silah taşıyıp kullanma, Müslümanlardan ayrı semboller taşıyan kılık kıyafete sahip olma veya Müslüman kadınlarla evlenme gibi pek çok haktan da muaf tutulmuşlardı.¹

Zimmilerin yükümlülüklerinin önde gelenlerinden biri de *cizye* ödeme zorunluluğudur. Hicretin ilk dönemlerinden itibaren *galiplerin aldığı vergi* olarak bilinen cizye, aynı zamanda zimmet ehline önemli haklar da kazandırmıştı. Bu haklardan başlıcaları; kendileri ile gereksiz yere savaş yapılmaması ve muhtemel tehditlere karşı korunacakları sözünün devlet tarafından verilmesidir. Özgür ve akli dengesi yerinde olan 14-75 yaş arasındaki sağlıklı ve varlıklı her erkek bu vergiyi verme mecburiyetindeydi.² Osmanlı arşivlerinde yardıma muhtaç ve düşkün zimmilerin cizye vergisinden muaf tutulmalarına dair çok sayıda evrak bu durumu desteklemektedir.³

İslam devletlerinden miras kalan hukuki yapıyı devralan ve genişleten Osmanlı Devleti, zimmiler için tanımlanan hak ve yükümlülüklerin bir kısmını Avrupalı devletlerin himayesinde dolaşan müste'men ve beratlılara, kapitülasyonlar vasıtasıyla tanıdı. Zamanla elçi ve konsolosların da bu haklara sahip olması hatta bunları genişleterek siyasi kazanıma çevirmeye başlamaları, zimmilere tanınan imtiyazların şekil değiştirmesine sebep olmuştu.⁴ Gün geçtikçe karmaşık hale gelen bu imtiyaz dağıtımı sonradan hakları olmadığı halde gayrimüslim ve Müslüman tebaaya da sağlanmaya başlandı. Gelişmeler imtiyazlıların sayılarının yüzbinlere ulaşması, hatta daha da ileri gidenlerin tabiiyet değiştirip Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmesi ile çığından çıktı. Yabancılar eliyle çoğu zaman parayla dağıtılan imtiyaz senetleri, Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yaşayan vatandaşlarına karşı yürütmek zorunda kaldığı bir egemenlik meselesine dönüştü.⁵

Çalışma konumuz zimmilere tanınan korunma haklarına benzer hakların daha sonra müste'men tüccarlara, konsolos ve elçiler ile onlara bağlı olanlara genişletilerek tanınması temelinde ele alınmıştır. Ahidnameler vasıtasıyla yabancılar veya onlara tabi olanlar için tanımlanan imtiyaz maddelerinin berat, bandıra ve patente gibi vasıtalarla ne şekilde uygunsuz biçimde genişletildiği ayrıca konumuz dâhilindedir. Ahidname hükümlerinde bulunan imtiyazlı devletler ile onlara tabi olanların haricinde, Osmanlı tebaasından Müslüman veya gayrimüslim vatandaşların da kapitülasyon haklarına erişmelerinin

1 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, s. 2, 8,9; Mustafa Fayda, "Ahidnâme", *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 535, 536.

2 Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayihan Yayınları, 1991 s. 36-38, 103; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, çev.: Mehmet Harmanlı, İstanbul: E yayınları, 2000, s. 132.

3 *BOA*, A.MKT.UM, 24/28 (M. 4 Temmuz 1850/ 23 Şaban 1266)

4 Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 17, 18, 22.

5 Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 310, 311; Bahadır Apaydın, (2010), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları, s. 61, 157.

beraberinde getirdiği siyasi, ekonomik ve sosyal darboğaz üzerinde durduğum asıl problem olacaktır.

18. yüzyıl ortalarından itibaren pazar arayışlarını hızlandırarak kapitalizmin tüm ilkelerini uygulayan Batılı devletler, Osmanlı kurumları ve milletleri üzerinde kapitülasyonları araç olarak kullanmaya başladılar. Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimleri ticari ve siyasi korumaları altına alan ve "mahmiyet meselesi" olarak adlandırılan egemenlik sorununun ortaya çıkışına sebep olmaları bağlamında, koruma sistemine temel teşkil eden ahidnâme maddeleri ve bunların sağladığı ticari haklardan istifade eden gruplar üzerinde titizlikle durulması gereken tarihi meselelerdir.

Müste'menler ve Ahidnâmelerdeki Yerleri

Osmanlı Devlet sistemine İslam devletlerinden miras kalan *ahidnâmeler*, zamanla kapsamında değişim görürse de, temel anlamıyla kişi, zümre veya devletlere tanınan imtiyazları ifade etmiştir. Emân verme, zimmetine alma, yemin ile söz verme temelinde yazılan ilk ahidnâmeler, değişen Dünya düzeniyle birlikte gelişerek daha farklı ve karmaşık bir mahiyet kazanmıştır.⁶ Bu uygulamanın Batı dünyasındaki yansıması sayılan kapitülasyon kavramı ise Latince kökenli *capitula* kelimesinden türemiş ve 16. yüzyıla kadar dünyanın pek çok bölgesinde tanınmaya başlanmıştır. Ahd-nâme olarak Osmanlı Türkçesine giren bu kavram zamanla *imtiyâzat-ı adliyye*, *imtiyâzat-ı ecnebiye*, *uhud-u atika* veya *uhud-u kadime* şekilleriyle de karşılık bulmuştur.⁷ Osmanlı Devleti'nde yabancı devletler veya temsilcileri ile karşılıklı parafe edilen muahede ve musalâhâ içerikli maddeleri de içeren ahidnâmeler, bu topraklarda barınan yabancılara tanınan can, mal ve namus güvencesini de yazılı kayıt altına almıştır.⁸

Bu imtiyazlardan hareketle ahidnâmeli devletler ve onlara tabi olanların bayraklarını (bandıra) taşıyan gemiler Osmanlı sularında ve limanlarında serbestçe hareket edebilirlerdi. Uğradıkları veya uğramak zorunda kaldıkları (kaza, yağma vb. sebebiyle) limanlarda, bedellerini ödeyerek kendileri için gerekli erzakı alabilirlerdi. Osmanlı Devleti yöneticileri de ahidnâme hükümlerine dayanarak gittikleri diyarlarda bu müste'men (yabancı tüccar) gemilerinin herhangi bir taarruza uğramayacaklarını garanti eder, aksi halde zararlarını tazmin ederler ve el koyulan mallarını teslim ederlerdi. Bu durum imza edilen dostluk ve müsavat antlaşmalarında, "ahidnâmeli devletin bayrak ve patentesiyle karada ve Osmanlı kara sularında hareket edenlerin gemileri, Osmanlı iskele ve limanlarına emtia ve eşyalarını getirdiklerinde rencide edilmemeli ve kazaen zarar görmüş olan gemileri tamir edilmelidir" şekliyle arşiv belgelerine yansımıştır.⁹

Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri de uluslararası ilişkilerde yaşanabilecek herhangi bir soruna mahal vermemek için yerel yönetimlerdeki vazifelilere her fırsatta "ber-mûceb-i

6 Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 62; Apaydın, s. 78, 79, 82.

7 Belkıs Konan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2006, s. 8,9; Apaydın, s. 73, 76; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri, 2000, s. 8.

8 Fayda, "Ahidnâme", s. 535, 536; Atan, s. 62; Hükümlerde emir cümlelerine "vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermanım olmağın" veya "bâbında emr-i şerîfim sudûru" şeklinde rastlıyoruz. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046, 1051.

9 "... kralının bayrak ve patentesiyle yürüyerek asıl Prusyalı mellâh ve sefayını memalik-i mahrûse iskele ve limanlarına emtî'a ve eşyalarıyla vürûd ve meks ve avdet eyledikte rencide olunmayup ve kazâ-i mutazzarr olan sefayının tamir-i câiz olup..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

ahidnâme-i hümâyûn” sözcüklerini ihtiva eden emirler gönderirdi.¹⁰ Bu emirlerde yer alan “mugâyir-i ahidnâme-i hümâyûn” cümlesiyle tüccar gemi ve kafilelerinde bulunan eşya ve mallarla birlikte şahısların da koruma altında olduğunu tekrar tekrar ifade edilirdi.¹¹

18. yüzyıldan itibaren ahidnâme verilen devletlerin sayısında artış görülmekle birlikte, hemen her devletin benzer imtiyazları talep etmesi de bu belgelerin birbirlerinin tekrarı niteliğinde kaleme alınmasına sebep olmuştur. Örneğin, 27 Temmuz 1761 tarihli Prusya Krallığına bahşedilen ahidnâme belgesi, 7 Nisan 1740 tarihli Sicilyateyn Krallığına (Napoli ve Sicilya) verilen belgenin hemen hemen aynısıdır. Belgede adı geçen Sicilyateyn Kralı ve murahhasların üzeri çizilerek Prusya Kralı ve delegelerinin isimleri kaydedilmiştir. Mevcut 21 maddenin 18’i aynen alınırken, son halde Danimarka devleti ile 4 Ekim 1756 tarihinde imzalanan ticaret muahedesi metni esas alınmıştır. Metinler 19. yüzyılın ortalarında tüm devletlerin aynı hakları kazanmalarına kadar küçük farklılıklarla kullanılmıştır.¹²

19. yüzyılda imtiyaz sahibi Avrupalı devletler Osmanlı memleketlerinde bulunan görevlileri ve tüccarları namına adeta daha fazla ticari sosyal ve hukuki imtiyazlar koparma yarışına girdiler.¹³ Bu kapsamda ahidnâme maddelerinin bir kısmı, Osmanlı Devleti’nin zayıflamaya başlamasıyla başta müste’men adı verilen yabancı tüccar kesimi olmak üzere bazı yabancıların hatta onlara tabi olanların istismarına maruz kaldı. Ahidnâme metinlerindeki tavizler bizzat konsolos ve elçilerin desteği hatta mevzuata hâkim olmayan bir takım memurların işgüzarlıkları sebebiyle Devleti zarara uğratmaya başladı.¹⁴

İslam topraklarında darü’l harbden gelen kişilerin can, mal, ırz emniyetlerinin sağlanması ile ikamet ve seyahat sırasında güvende olmaları ahidnâmeler gibi düzenlenen karşılıklı anlaşmalar ile sağlanırdı. Bu haklara sahip olmak isteyen tüccarlar da müste’men (âmân-emân isteyen, isti’man eden) olarak anılırdı.¹⁵ Ahidnâmeler, müste’menleri de imtiyazlı tüccarlar statüsüne sokarak onları ve mallarını Osmanlı kara ve denizlerinde yaptıkları ticaretlerde güvence altına alır, kendilerine ve yanlarındaki kişilere bir takım hukuki ve mali muafiyetler tanırdı. Bu kişiler yolculukları sırasında talep edilen mükerrer vergilerden, haraç ve yağmadan korunur, karşılaştıkları zararlar telafi edilirdi. Verâset, kefalet ve borç gibi kanuni haklara da sahip olan müste’menler hukuki konularda önce konsoloslarına bağlı tutulur ve onların rızası olmadan evlerinde arama ve haklarında yargılama dahi yapılamazdı.¹⁶ Bu durum Osmanlı vesikalarında müste’menlerin konsoloslar, konsolos vekilleri ve adamları gibi (dost devletler misillü) imtiyazlı muameleye tabi oldukları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁷

10 “...Der-aliyyeme gelince esnâ-yı râhta hin-i iktizâ meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cizyedârlar tarafından cizye mutâlebesini vesâirleri câniblerinden âhar bahane ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini akçesiyle alınmasına muhâlefet olunmayup ber-müceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ü sıyânet olunmak bâbında...” BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 929, 946, 947, 971, vd, BOA, D.MMK.İGE. 103/9, 23 Şaban 1193;

11 BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 975;

12 Kemal Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 58, 59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl, V*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 234, 583; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, V*, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 623-625

13 Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 187.

14 Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 536, 537, 539.

15 Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016s. 226, 227; Atan, s. 62; Apaydın, s. 134; Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 97.

16 Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 538.

17 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 846.

Müste'menlerden Mültecilere Ahidnâmeliler (Beratlılar, Patenteliler, Mahmiler)

Ahidnâmeler kapsamında koruma altında olan bu tüccarlar seyahatleri sırasında çeşitli bahanelerle cizyedarlar (vergi memurları) tarafından rencide edilmemeli, ihtiyaçları için gerekli olan yiyecek ve içecek malzemelerini satın alabilmeli, bir yöreden başka bir yere gidiş gelişlerinde (mürûr ve ubûr) haklarında gerekli ihtimam gösterilmelidir. Bu konularda da taviz verilmemesi hakkında yerel yöneticiler de sıkça uyarılmıştır.¹⁸ Ayrıca konsolos, elçi ve müste'menlerin kendileri ve adamlarının (kifâf-ı nefleri için) yarılarında bulundukları veya bir yerden başka bir yere naklettikleri yiyecek ve içeceklerden ayrıca resm alınmazdı.¹⁹ Başta içki olmak üzere memnuattan (yasak olan) sayılan mal ve gıdaları belli miktarlarda üretmelerine ve Müslümanlara satmamak kaydıyla çoğaltmalarına da müsaade edilmişti. Ahidnâmelerde, müste'men tüccarların Osmanlı liman, gümrük ve menzillerinde ödenmesi gereken vergiler önceleri âdet ve kanun üzere ifade olunmuşken, sonradan bahşedilen ahidnâmelerde alınacak vergi oranları yüzde olarak belirlenmişti.²⁰

Müste'menlere yüzyıllar boyunca tanınan bu hak ve imtiyazlar daha sonra Osmanlı devleti ile kendi tabiiyetindeki vatandaşları arasında yeni bir egemenlik meselesinin tohumlarını atmıştı.

Konsoloslar ve Elçilerin Ahidnâmelerdeki Yerleri

Ahidnâmelerin sağlamış olduğu ticari ve hukuki hürriyetleri kendi emelleri için kullanan grupların başında elçi ve konsoloslar gelir. Konsoloslar, kendilerine tanınan hakları kimi zaman devletlerinin çıkarları uğruna kimi zamanda mali menfaatleri için kullanmaktan çekinmediler.

İlk olarak Akdeniz ticaretinde boy gösteren konsoloslar, 12. ve 13. yüzyıllarda Pisa, Venedik, Floransa ve Cenovalılar tarafından devrin meşhur limanlarının bulunduğu Mısır, Filistin, İstanbul gibi merkezlerde balyos (podestas-bailios) adıyla anıldılar. Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ve Akdeniz'de üstün hale gelmesiyle de Avrupalı konsoloslarla süregelen temaslara devam etti.²¹ Akd edilen antlaşmalar kapsamında tercümanlar, kendi ülke vatandaşı olması şartı ile yardımcıları ve iki adet hizmetkârları ile iki çocuğunu da cizye ve benzeri tüm örfi vergilerden muaf tutabildiler. Bu konuda bilhassa konsolosların tabiiyetinden olan gayrimüslimlerimden sadece ikisinin bu vergilerden muaf tutulması

18 "...zad u zevadetinın akçesiyle almasına ve mürûr ve uburuna kimesne tarafından muhâlefet olunmayub bermûceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ü sıyânet ve hakkında merasim-i mihman nüvazi icrasına..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1017; "...cizyedâran ve sair câniblerinden bir türlü bahane ile te'addî ve rencide ve remide olunmayup himâyet ü sıyânet ve mahûf olan mahallerde âheri ve mikdar-ı kifâyeye cebelü neferatı ferfîk olunarak zad u zevadelerinin akçesiyle iştirâsına muhâlefet olunmayarak eminen ve salîmen Re's-i hududa işâli hususuna ihtimam ve dikkat olunmak bâbında..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 985; Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XXI/33, Ankara, 2003, s. 110, 111; BOA, C.HR, 5/203, (29 Ağustos 1791/ H.29 Zilhicce 1205)

19 "...emr-i şerîfîm sudûrunu istid'â ve divan-ı hümâyûnumda mahfûz kuyud-u ahkâmîyeye mürâca'at olundukda Üskûdar ve havâlisinde vâki bağlardan almayup adalar arasında kâin mahallerden olmak şartıyla iki yüz yirmi senesine mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defaten ve aherde iştirâ ve nakline mümânaat olunmamak için emr-i şerîf in verildiği mestûr ve mukâyed bulunmağın mukkademâ sadır olan emr-i şerîf mücebince amel olunmak fermanım olmağın imdi siz ki Mevlânâ ve bostancıbaşı vesâir mûmâ-ileyhimsiz ber minvâl-i muharrer Üskûdar ve havâlesinde vâki bağlardan olmayup adalarda vâki mahallerden iştirâ etmek şartıyla iş bu sene-i mübarekeye mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defa-râhta iştirâ ve Galata'da vâki kapu kethüdâsı mûmâ-ileyhimin hanesine nakline mümânaat ve harac ve avâid vesâir bahaneler ile nesne mutâlebesiyle te'addî ve rencide olunmayup da ve bu bahane ile mükerrer ve miktarı maiyetten ziyâde iştirâ ve nakline işâli hususuna mübâderet eylemeniz bâbında..." BOA. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 877, 882, 886, 888, 933, 938, 942, 944, 951, 952, 974.

20 Kütükoğlu, "Ahidnâme" s. 538, 539.

21 Bağış, s. 57; Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", TDVİA, XXVI, İstanbul: 2002, s. 178-180.

şartı getirildi ve bu duruma aykırı davrananlar hakkında tedbirler alındı.²² Osmanlı yetkililerine de anlaşmalara aykırı olarak konsolos ve maiyetinden mükerrer ve ziyade resim talebinde bulunulmaması ile yeni tarifeye aykırı davranılmaması gerektiği şartı her yazışmada “Divan-ı hümâyûnda mahfûz ahidnâme-i hümâyûna mürâcaat olunarak” ifadesiyle emredildi.²³

Buna rağmen harp hali gibi olağan dışı durumlarda ahidnâmelerin sağladığı imkânlar yabancı görevliler ve onlara tabi olanlar için Osmanlı Devleti tarafından askıya alınabilirdi. Öyle ki 1789 yılında Napolyon’un orduları Mısır’ı işgale yeltendiklerinde İmparatorluk sınırlarındaki Fransızlar, uyrukları, büyükelçi ve konsolosları hapse atılmış, hatta Fransız korumasındaki Osmanlıların beratları da iptal edilmişti. 1802 tarihinde Napolyon’un geri çekilmesine kadar bu süreç devam etmişti.²⁴

Osmanlı şehirlerine ve limanlarına gelip giden tüccarlar Bâb-ı âli tarafından tevcih edilen beratın sahibi olan konsolos, balyos veya emin olarak bilinen bu temsilciler aracılığı ile çalışırlardı. Konsoloslar yabancı tüccarlar ile Osmanlı görevlileri arasında köprü vazifesi görürlerdi. Aralarındaki bağ zamanla öyle kuvvetlendi ki piyasada tecrübelenen tüccarlar, yenilenen ahidnâmelere eklenecek maddeler için bile konsoloslara fikirler verir hale geldiler.²⁵ Kendilerine bağlı tüccarlar ile birlikte kendi himayelerindeki Gayrimüslim tüccarların da haklarını savunmak üzere seçilen konsoloslar, bu kişiler hakkındaki bilgileri kaydetme, onlara pasaport verme, evraklarını onaylama, vize, askerlik, ölüm, doğum kaydı tutma, noterlik işlemleri, vasiyetname, vekâletname düzenleme gibi görevleri üstlendiler. Bu şekilde kendilerinden olan veya kendilerine tabii olanların mali, hukuki ve sosyal işlemleri bizzat ellerinden geçirdi.²⁶ Edindikleri tecrübelerle Osmanlı topraklarındaki siyasi nüfuzlarını da arttıran konsoloslar, elçilerin bağlı buldukları devletlerin birinci dereceden temsilcileri oldukları yıllarda bile tebaasıyla ilgili hemen hemen her meseleye dâhil oldular.²⁷

Konsoloslar kendilerine bağlı tüccarların hukukunu korumakla yetinmeyip bizzat kendileri de ticari faaliyetlere katıldılar. Ticari hayatlarında karşılaştıkları sorunlar için, ahidnâmelere dayanarak Osmanlı hükümetine çok sayıda arzuhal gönderdiler ve alacaklarının temini, fazla resm talebi, seyahat esnasında karşılaştıkları olumsuzluklar vb. konularda haklarını aradılar.²⁸ Konsoloslar da müste’menler gibi ahidnâme hükümlerine göre kara deniz güzergâhlarında ve menzillerde can, mal, namus, veraset, inanç, ibadet

22 “Elçi-i mûmâ-ileyh iyal-u evlâdı ve yanında olan bir nefer yasağcı ve beş nefer müste’men hidmetkârlarıyla bu taraftan bahren Varnaya ve andan berren Eflak tarikiyle re’s-i hududuna varınca esnâ-yî râhta menazil ve merahilde mürûr ve uburlarına muhâlefet ve bir gün rencide ve remide olunmayup...” Zevcesi ve iki nefer evlâdıyla” veya “iyâl-u evlâdıyla esnâ-yî râhta ve bir mahalde hin-i meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümâyûn cizyedârlar taraflarından cizye vesâirleri câniblerinden âhar bahaneler ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini bahanesiyle almasına muhâlefet olunmayub...” BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 849, 899, 921.926.

23 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm:866

24 Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998, s. 32 ; Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 27.

25 İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 229. BOA, A.DVN.DVE.d 073/2; Osmanlı Türkçesinde *kançılara İng. chancerry, Fr. chancellerie, Al. Konsulatskanzlei*; konsolosluk ve hizmet gördükleri yer anlamındadır. Orhan Hançerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü*, “Kançılara”, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993, s. 243.

26 Apaydın, s. 152, 153; Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 1999, s. 331; Boogert, s. 39.

27 Apaydın, s. 149.

28 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 135, 136.

ve merasimlerini yerine getirebilme hürriyetleri tanındı. Arşiv belgelerinde karşımıza sıkça çıkan örneklerde olduğu üzere maslahatgüzarlar, konsoloslar, konsolos vekilleri, bunlara bağlı tercümanları, tüccarlar ve adamları için, dost devlet vatandaşlarına gösterilen muafiyetler sağlandı. Bu kişiler seyahatleri esnasında herhangi bir mahalde ikamet ettikleri veya durakladıkları takdirde ahidnâmeye aykırı uygulamalara tabi tutulmayıp himaye edilmesi gereği hükümlerde ifade edildi.²⁹

Beratlar ve Beratlı Grupların Ortaya Çıkışı

Fransa ile 1740 tarihinde akd edilen kapitülasyon antlaşmasında geçen “elçi ve konsolosların istedikleri kişileri, kimseye danışmadan yasakçı ve tercüman olarak, hatta bu tercümanları aynı zamanda konsolos vekili olarak tayin edebilecekleri” maddesinin daha sonra diğer ahidnâmelerde de yer alması, Avrupalıların Osmanlı topraklarında kendilerine bağlı imtiyazlı sınıflar meydana getirebilmesi için en sağlam dayanak oldu.³⁰ Bu madde ile konsolos ve elçilerle birlikte tercümanlar da padişah tarafından kendilerine tevcih edilen *beratlar* vasıtasıyla önemli imtiyazlara sahip oldular. Bu beratlar sayesinde, aile üyeleri, hizmetkârları, mal ve hayvanları da kapitülasyonların sağlamış olduğu maddi ve manevi imtiyazlardan istifade ettiler.³¹ Diğer bir adıyla *berat-ı şerif* veya *nişan-ı şerif* şeklinde de tevcih edilen bu belgelerde; hizmet tanımı, berat sahibinin ismi, kişinin geliri ve beratın hangi bölge için ne amaçla verildiği, gibi bilgiler yer alırdı. Padişahların değişimi ile beratlar yenilenir ve bu işleme de *tecdid-i berat* denirdi.³²

Berat sahibi kişi cizye ile birlikte yaptığı ticaretin vergilerinden muaf tutulduğu gibi kendi devletine vergi ödemez ve askerlikten de muaf tutulurdu. İşlediği adi ve siyasi suçlara dair yargılamalar, bağlı olduğu üst kademedeki yetkilinin insafına bırakılırdı. Bu durum beratlıların yerli mahkemelerde yabancılar gibi muameleye tabi tutulmasına sebep olurdu.³³ İmtiyazların sebep olduğu uygulamalar Tanzimat dönemi düzenlemelerine kadar bu şekilde sürdü. Askerden kaçmak için türlü yollar arayan gayrimüslimler dağa çıkma; hatta başka ülkelere iltica etmeye yeltenince Osmanlı Devleti sınır eyaletlerindeki reaya için askerlik zorunluluğunu kaldırdı.³⁴

Konsoloslar gibi önde gelen beratlılardan olan tercümanlar da sahip oldukları muafiyetleri oğulları, hizmetkârları ve hizmetinde bulunanlara da kullandırabilirken, bu hakları ölüm veya görevden alınma durumunda devredemezlerdi. 18. yüzyılda bu muafiyetlerden yararlanma hakkı oğulları için sınırlı tutulmamışsa da, hizmetkârları için berat alma sayısı kısıtlandı. Büyük çoğunluğu *fermanlı* olarak kaydedilerek sınırlandırılan hizmetkârlar da diğer aile fertleri gibi imtiyazlı sayıldılar.³⁵ Böylelikle Osmanlı tabiiyetinden

29 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847, 894, 922, (Benzer hükümler için bkz. 1028, 1033

30 Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 547.

31 Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 536-540.

32 Bağış, s. 17, 18, 22.

33 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 140; Cizye, sadece gayrimüslimlerden alınan bir vergi türüdür. Cizyedarlar Cizye vergisini tahsil etmekle yükümlü görevlilerdir. Cizyedarlar kendileri için, maişet, zahire, sarrafiye, resm-i kitabet ve kolcu akçesi adları ile aidatlar alırlardı. Eşitlik ilkesine aykırı olan bu vergi 1856 İslahat fermanı ile kaldırıldı ve yerine bedel-i askeri kabul edildi. Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 179; Kazıcı, s. 106; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 50.

34 Ali İhsan Gencer, “Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 135.

35 Boogert, s. 66.

yabancı dillere hâkim olan ve büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden atanan bu tercümanlar, elçi ve konsoloslara ahidnâmelerde tanınan haklara kolaylıkla sahip oldular.

Ahidnâmelerin hukuki açıklardan faydalanan elçi ve konsoloslar gelen talepler üzerine sahip oldukları imtiyazları siyasi veya ekonomik çıkarları uğruna halka da pazarlamaya başladılar. Bu duruma ilk müdahale eden padişah III. Ahmet oldu. Haziran 1722'de çıkarılan bir fermunda "Yahudi ve Hristiyan zimmilerin, ellerindeki patentelere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemesini" emredildi. Benzer bir tedbir alma yoluna giden III. Mustafa da Aralık 1758 tarihinde "İhlal-i mizam-i raiyat ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men-i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri" hakkında emir verdi. Burada amaçlanan bir başka husus da cizye ve benzeri vergilerden kaçınanların sayısını azaltmaktı.³⁶

Kapitülasyonların genişletilerek istismara uğramasının devlete verdiği zararları tarihcî Âsım o günlerde kaleme aldığı eserinde şöyle ifade etmektedir:

"Osmanlı Devleti ile Ecnebi Devletleri elçi ve konsoloslukları yanında beratla görev yapan tercümanlar, bunların aileleri ve ikişer hizmetlileri vergiden muaftırlar. Bunların ev, bağ ve bahçelerinden vergi alınmazdı. Sarraf, tülbentçi gibi esnaf ve reayanın çoğu tercümanlık veya tercüman hizmetlisi olma vesilesiyle elçilere çıkar göstererek berat ve ferman alırlardı. Reayalık geleneğine aykırı, Frenkçe davranışlar icat etmişlerdi. Bunlar eskiden oturmadıkları yerlerde, hanlarda, dükkânlarda esnaflık, taşralarda da kocabaşılık, mültezimik yaparlardı. Örneğin, Yenihan'da müteaddit odaları olan meşhur sarraflardan Tındıroğlu Simiyon, İnebahtı Konsolosunun maiyetinde berat alarak ben himayedeyim diye tafra gösterirdi."³⁷

Bir müddet sonra beratlıların sayısında anormal artış fark eden Osmanlı yöneticileri, 1756 ve 1766 yıllarında, ülkedeki elçi ve konsoloslara bağlı olanların sayılarını tespit etmeye çalışmış ve 1766 tarihli sayımdan sonra beratlı olmayanların himaye edilmesini yasaklayan bir ferman yayınlanmıştır. 1781 yılında yayınlanan ferman ile beratlılara sadece *iki hizmetkâr* bulundurma izni verilerek karar, tüm büyükelçiliklere gönderilmiştir. 12 Mayıs 1786 tarihli ferman ise büyükelçilik ve konsolosluklara gönderilerek bu konudaki istismarın önlenmesine dair kararlar nota ile bildirilmiştir.³⁸ Berat dağıtımının gün geçtikçe konsolos ve elçiler için ticari ve siyasi bir kazanım malzemesi haline gelmesine karşı kesin tedbirler alan III. Selim, Eylül 1791'de istismarların had safhaya ulaştığı yerler olan Ege ve Akdeniz adalarının idarecilerine birer ferman gönderdi. Fermunda, gayrimüslimlerin cizye ve benzeri vergilerden kaçınmak için kendilerini batılı devletlerin görevlileri gibi gösterdikleri hatta *sahte senetler* elde ettikleri ifade edildi. Yine cizye vergisinden kaçınanların önlenmesi amacıyla yazılan 1792 tarihli fermunda, herhangi bir müste'men ile evlenen reaya kızlarından doğan kimselerin de Osmanlı vatandaşı kabul edildikleri ve vakti gelince cizye vermeleri gerektiği emredildi.³⁹

Zamanla sayıları katlanarak artan beratlılara birde sahte imtiyazlılar eklendi. Öyle ki 1793 yılında Halep'te bulunan ve ticaretle uğraşan 1500 kişilik beratlı grubunun araştırılması için İstanbul'dan gönderilen özel bir komisyon, bunların sadece altı tanesininin

36 Bozkurt, s. 140- 142; Bağış, s. 34.

37 Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 310, 311.

38 Boogert, s. 103; Bağış, s. 33.

39 Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 140; Bağış, s. 41, 43.

gerçekten berat sahibi olduklarını tespit etti ve sahte belgelerin iptali ile sorumluların cezalandırılması için çalışma başlattı.⁴⁰ Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rus konsoloslarının himayesindeki bu beratlılar arasında hiç görmedikleri bölgelerin konsoloslarından berat edinen kişiler bile vardı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin himayelilere karşı dün geçtikçe daha fazla tedbir almasına karşı Rusya ve Fransa muhalif politikalar izlerken, özellikle Rumlar üzerinden politika yürüten Ruslar bu kararlara uzun süre direndi. İngiltere ise daha ihtiyatlı bir tavır aldı. Fransız ihtilalinin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin politikalarına ters düşmemeye gayret eden İngiltere, 5 Ocak 1809 tarihinde imzalanan Kala-i Sultaniyye Anlaşması'nın 10. maddesinde, "Osmanlı reayasından ve tüccarlarından olan kimseye berat ve patente vermeyeceğini" kabul etti. Avusturya ve Prusya Devletleri de o günlerde içinde buldukları siyasi zayıflık ve yalnızlıklarından dolayı Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlara boyun eğdiler.⁴²

Ticari hayatta da yabancılar gibi kapitülasyonlara ait hakları kullanmak isteyen gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının, ahidnâmeli devletlerin himayesine girmesiyle ortaya çıkan *beratlı* tüccar sınıfına karşı⁴³ 1812 yılında bir ferman yayınlayan II. Mahmut, berat veya patente sahibi olan zimmilerin belgelerini iptal etti. Ayrıca zimmilere tanınan imtiyazlar karşısında ezilen Müslüman tüccarlara yeni imtiyazlar tanınarak onların Avrupa tüccarları gibi hareket edebilmelerini sağlamak üzere *hayriye* tüccarlığı müessesesi kuruldu.⁴⁴

Alınan tedbirlere rağmen imtiyazlı yabancılar ellerindeki koruma haklarını Osmanlı kanunlarına karşı bir kalkan gibi kullanmaya devam ettiler. Sultan II. Mahmut devrinden itibaren uzun yıllar Osmanlı hizmetinde görev alan Prusyalı askeri uzman Helmuth von Moltke, kapitülasyonların yabancılar için sağladığı siyasi ve sosyal imtiyazların geldiği noktayı mübalağalı bir dille de olsa şu şekilde ifade etmektedir:

"Türkiye'de yabancıların nüfusları o kadar kuvvetlidir ki, bir Frenk bahis konusu olduğu zaman padişah payitahtına sahip değildir; çünkü bu Frenk, memleketinin kanunlarına tabi değildir, aksine kendi sefirinin himayesi altındadır. Hatta en ağır suçlarda bile suçlu sadece tevkif edilebilir; fakat cezalandırılmaz, ilk talepte elçiliğine teslim edilmesi lazımdır; aksi halde hükümet siyasi münasebetlerin kesilmesi, filolar ve bombardımanlarla tehdit edilir. Elçiliklerde ise mahkeme diye bir şey bulunmadığı için suçlunun memleketine iadesi ile iktifa edilir"⁴⁵

40 Salâhi R. Sonyel Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (protégé) sistemi ve Kötüye Kullanılışı, Belleten, Cilt: LV – Sayı: 213 – Yıl: Ağustos 1991, TTK, Ankara, s. 360; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları, 2008 s. 28; Apaydın, s. 178, 179.

41 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 148.

42 Bağış, s. 84.

43 Apaydın, s. 169; Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, s. 140.

44 İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 242, 243; Geyikdağı, s. 28; Tabakoğlu, s. 251.

45 Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çeviren: Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1960, s. 325; Helmuth von Moltke, 1836 yılında Sultan II. Mahmut'un, Prusya Kralı III. Frederik Wilhelm'den talebi üzerine Osmanlı hizmetinde çalışmak üzere gönderilmiş subaylardan biridir. Prusya Landwehr (redif) teşkilatının Osmanlı'da tesisi, Osrdunun durumunun tespiti, İstanbul ve civarının topografik haritalarının çizimi, şehir planlaması ve haritacılık gibi faaliyetlerde kendisinden destek alınmaya çalışıldı. Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", Ankara: OTAM Dergisi, Sayı 4, 1993, s. 298; Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok* (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 255, 256.

Patente Belgeleri ve Patenteliler

Ahidnâmelerin beratlılara tanıdığı imtiyazlardan bir diğeri de 18. yüzyılda ortaya çıkan *patente* (patent, patenta) belgesidir. Yine ahidnâmelerin istismarıyla ortaya çıkan bu belgeler, hukuki dayanaktan yoksun biçimde, beratlı konsolos ve elçilerin istedikleri kişileri himayelerine almalarını sağlamıştı.⁴⁶ Yabancı devletler, istedikleri kişilere verdikleri bu bayrak ve patentelerle kendi himayelerinde ticaret yapmaları imkânını sağlamışlardı.⁴⁷ Sayıları yüzbinleri bulan beratlıların ortaya çıkışı işte bu patente belgeleri ile mümkün olmuştu. Gemilerine yabancı devlet bayraklarını çeken veya bu belgeleri elinde bulundurabilen Osmanlı vatandaşları pek çok mâli külfetten kurtulurken, Devlet her geçen gün ciddi vergi kaybına da uğramıştı. Öyle ki Kırım savaşı yıllarında sadece İstanbul'daki İngiliz konsolosunun himayesinde bir milyon kişiye yakın beratlı mevcuttu. Bu rakam haricinde diğer devletlerin konsolos ve elçilerinin dağıttığı beratları da göz önüne almak gereklidir.⁴⁸

Elçi ve konsoloslukların para karşılığında Osmanlı tebaasına sattıkları koruma patenteleri hukuki bir dayanağa sahip olmayan keyfi belgelerdi. Elçiler tercümanlık beratını verdikleri gibi koruma patentelerini de maddi gelir elde etmek veya siyasi güç kazanmak için verirdi.⁴⁹ Berat ve patente belgeleri birbirinden oldukça farklıdır. Beratlar ecnebi defterlerinde tespit edilebildiği üzere Bâb-ı âli tarafından verilirken, patente belgelerini hükümetin izni ve haberi dahi olmadan elçiler verilebilirdi.⁵⁰ Buna rağmen patenteliler de yabancıların sahip olduğu konut dokunulmazlığı, askerlik ve vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklara sahip olurken bu haklardan ailesinin de yararlanmasını temin edebilirlerdi.⁵¹

Osmanlı yöneticileri zamanla sayıları gün geçtikçe artan patentelilere karşı da tedbir alma yoluna gitti. Bu durum Yunan Devleti'nin kuruluşu sonrasında Yunan gemilerine uygulanan engellemelere dair belgelerde de karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Ayvalık yöresinde emelleri olan Yunan teknelerinin Devlet-i Aliyye sınırlarına girmelerine izin verilmediği yıllarda, Yunanlıların İngiliz veya Fransız bayrak ve patentesi ile hareket etme çabasında olduğu gözlemlenmişti. Gelişmelere karşı tedbir alan Osmanlı makamları bu teknelerin dikkatle izlenmesi ve bu gemilerin mürettebatıyla birlikte tahkikata tabi tutulması üzerinde önem göstermişti.⁵² 19. yüzyılın ortalarından itibaren, 1855 tarihli ticaret anlaşmasına Yunanistan'ın da dâhil olması örneğinden hareketle, kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin sayısı arttıkça yabancıların sağladığı patenteler de önemini yitirdi.⁵³

Koruma Sisteminde Mahmiliğin Çeşitlenmesi

1673 ve 1740 yıllarında Fransızlara, 1699 Karlofça 1718 Pasarofça ve 1739 Belgrat Avusturyalılara ve 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması ile Ruslara verilen bir takım haklarla Osmanlı sınırlarında yaşayan Hristiyanların korunması meselesi yabancı devletlerin insafına terkedildi. Beratlılar tarafından sağlanan *himaye* veya *protégé* (mahmiyet) olarak adlandırılan bu sistemde Osmanlı devletindeki gayrimüslimler, yabancı devletlerin kapitülasyonlardan edindiği koruma haklarına sahip oldular. Önceleri sadece büyükelçiler

46 Bağış, s. 30; Şener, s. 71; Gönen, s. 341.

47 Belkis Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, Sa. 1 2009, Ankara, s. 172, 173

48 Bozkurt, s. 140, 141.

49 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 178, 179

50 Bağış, s. 31.

51 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 176, 180

52 BOA, A.MKT, 103/70, (M. 8 Aralık 1847/H. 29 Zilhicce 1263)

53 Konan, "Osmanlı Devleti'nde *protégé* (Koruma) Sistemi..." s. 174; Konan, s. 76.

ve hizmetkârlarına berat ile verilen bu türden imtiyazlar daha sonradan Ermeni Musevi veya Rumların varlıklı olanlarına satılmaya başlandı. Böylece Galata ve Beyoğlu semtleri bu imtiyazlı kimselerle doldu. Bu durum Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların kısa sürede ticari ve siyasi olarak Müslümanların bir adım önüne geçmelerine sebep oldu.⁵⁴

Konsolos ve tercümanlar için berat ve patenteler vasıtasıyla sağlanan ayrıcalıklar bir süre sonra elçi, hizmetkârları ve konsoloslukta çalışan tüm fertlere kadar genişlediğinden bahsetmiştik. Yabancılar gibi varlıklı Osmanlı vatandaşları da bu haklara sahip olmak için patente belgelerini satın alarak elde ettikleri hakları tüm ailelerine de sağlamaya başlamışlardı.⁵⁵ Ahidnâmelerin, bahşedildiği devletin tebaasına ve onlara tabi olanlara sağladığı (seyahat, ticaret ve hac serbestliği ile daha az vergi ödeme gibi) imtiyazlara zamanla buldukları ülkelerin yasalarından muaf tutulma gibi hukuki haklar da eklendi. Yabancılarla sürekli ticari ve sosyal etkileşim halinde bulunan gayrimüslim tebaa da bu imtiyazlardan yararlanma yolunu aramaya başladılar. Bir süre sonra ahidnâmelerin yabancı tüccar ve görevlilere sağladığı imtiyazlara erişme imkânına kavuşan Osmanlı uyruğundakiler, devletin başına dert olan *mahmîyet meselesinin* doğuşuna sebep oldular.⁵⁶ Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların sadece ekonomik değil siyasi anlamda da sebep olduğu zararların biri olan koruma altına alma veya *mahmîlik* (protégé) uygulaması, Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslimlerin yabancı devletler veya temsilcilerinin hamiliği altına alması ile ortaya çıkmış ve zamanla genişlemiş bir uygulamadır. Kısaca Avrupalı Devletlerin, Osmanlı gayrimüslimlerini siyasi veya ticari amaçlılarına alet etmelerinin bir başka yoludur.⁵⁷

Meselenin ortaya çıkışı, Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerin artması sonrasında yabancı elçi ve konsolosların yeni yardımcılarına ihtiyaç duymasıyla başladı. Daha fazla tercüman veya günlük işlerde kullanılan eleman istihdam edebilmek için Bâb-ı âli'ye müracaat eden yetkililer her tercüman için iki hizmetkâr edinme hakkına sahip oldular. *Neferli* veya *fermanlı* olarak isimlendirilen bu hizmetkârlar da, tercümanlar gibi ahidnâmelerin sağladığı haklardan istifade etmeye başladılar.⁵⁸ Kapitülasyonlar temelinde elçi ve konsolosluk personeline verilmesi amaçlanan koruma hakkı, Osmanlı topraklarında başka devletlerin vatandaşlığına da verilebilirken (yabancı koruma), zamanla Osmanlı vatandaşlarına (yerli koruma) da sağlandı. Konsoloslar eliyle berat veya koruma patentesi adıyla sağlanan bu imtiyazlar sonradan Osmanlı devleti için bir egemenlik meselesine dönüşen *mahmi* sınıfının ortaya çıkışına sebep oldu. Elde ettikleri haklar haricinde elçilik ve konsolosluklarda da çalışabilen yerli mahmîler, kavas, tercüman, kâtip, muhafızlar (yasakçı-kavas), manastır tercümanı ve hizmetkârları da yabancı devletlerin vatandaşlık haklarının tümünden istifade ettiler.⁵⁹

Bir süre sonra, hakları olmadığı halde bazı kişilerin mahmîliği kullandıkları dahi ortaya çıkmış ve bu durum birde sahtelik ve gerçeklik (sahih) meselesini ortaya çıkarmıştı.⁶⁰ Arşiv belgelerinde "...sahîh Prusyalunun umûru hususları mersûma ru'yet edüp hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn vekâleti umuruna..." ifadesinde olduğu üzere gerçek himayelilerin

54 Sonyel, s. 359-360.

55 Konan, "Osmanlı Devleti'nde protégé (Koruma) Sistemi...", s. 172

56 Küçük, s. 547.

57 Apaydın, s. 157.

58 Bağış, s. 28; BOA, C.HR, 5/228, (25 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211)

59 Konan, "Osmanlı Devleti'nde protégé (Koruma) Sistemi..."s. 171, 177.

60 Boogert, s. 73.

sahte olanlardan ayrı tutularak ahidnâmeye uygun olarak muameleye tabi tutulması gerektiği ifade edilmiştir.⁶¹ Bu durum gerçek himayeliler veya müste'menler için geçerli olduğu kadar gerçekten ahidnâmeli devlet bandırasındaki gemiler için de geçerlidir. Bandırayı kullanma hakkı olmadığı halde kullanmaya çalışan tüccarların tespiti ve onayı için de belgelerde "sahîh Prusya Devleti sefâyiniyle o cânibi mezkûre..." ve "...sahîh Prusya tüccârı sefâyini kapudanlarından olup Prusya bayrağıyla âmed-şüd eden kapudanlar..." örneklerinde olduğu şekilde ifadeler mevcuttur. Bu hükümlerde görevlilere emredilen; gerçek ahidnâmeli tüccar, görevliler ve gemileri haricinde olanlara imtiyaz sağlamadıklarından emin olmalarıdır.⁶²

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin berat dağıtımı ve sahte beratları kontrol altına almaya başlanması ile yabancı devletler Osmanlı tabiiyetindeki milletler üzerinde mahmiyet olarak ifade ettiğimiz koruma sisteminin üzerine daha sık eğilmeye başladılar. Fransızlar Osmanlı Toplumunu içerisindeki Katoliklerin, İngilizler ve Prusyalılar Protestanlar ve Musevilerin, Ruslar ise Rum ve Ermenilerin üzerinde dini ve siyasi hakların iddiasına giriştiler. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı devletlerin ülkede nüfuzlarının artması zimmilerin daha da şımarmasına; hatta devlet düşmanlarıyla işbirliği yapmasına kadar vardı. Öyle ki her fırsatta yabancı devletler Osmanlı ülkesindeki hak ve sorumluluklarının birinci dereceden savunucusu haline geldiler.⁶³

Koruma sisteminin istismarı 19. yüzyıla doğru Osmanlı Devleti için artık bir siyasi vaka ve egemenlik sorununa dönüştü. Çeşitli tedbirlerle engellenmeye çalışılan mahmiyet sistemi kapitülasyonlar içinde ayrı bir imtiyaz rejimi haline geldi.⁶⁴ Bâb-ı âli aldığı tedbirlere her geçen gün yenilerini eklerken yabancı devlet temsilciliklerine merkez ve taşrada yaşayan tebaaya verilen koruyuculuk belgeleri ile pasaportlara artık bir düzenleme getirilmesi için baskı yapmaya çalıştı.⁶⁵ Rusların 120 bin kadar Rum kökenli Osmanlı vatandaşını himayelerine almaları sonrasında III. Selim yayınladığı Ağustos 1792 tarihli fermanla, zimmi tacirlere *Avrupa* tüccarı unvanının verilerek koruma sisteminin kendilerine sağladığı birtakım imtiyazları ellerinden almaya çalıştı. Yine bu dönemde elçi ve konsoloslara gönderilen notalarda bu konudaki suiistimallerin önlenmesi istendi.⁶⁶ Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat temsilcilerine durumun ciddiyetle takip edildiği bildirilerek yabancı himayesinden uzak durmaları tembihlendi. Ayrıca koruma altına alınanların sahip oldukları haklara dokunulmayacağı; fakat bu kişilerin görevleri dışındaki başka işlerle ilgilenmelerinin yasaklandığı belirtildi.⁶⁷

Bu dönemde geniş hacimli ticaretle uğraşan ve gayrimüslimlerle rekabet edebilen Müslümanların sayısı az olduğu için bunlara *hayriye* tüccarı unvanı verilerek, sayıları da şehirlere göre kontenjanlarla belirlendi ve bu sayı sonradan gelen talepler üzerine artırıldı. Mahmilerin temsilcileri elçi ve konsoloslara olduğu gibi, hayriye tüccarlarının temsilcileri de İstanbul'da bulunan iki muhtar ve bir şehbender oldu. Müslüman tüccarların da uluslararası ticarete teşvikinin amaçlanması ile müste'menlere tanınan haklar onlara da tanındı ve kendilerine bağlı hizmetkâr sahibi olmalarına da müsaade edildi. Sahip oldukları beratlar sayesinde ticarete aktif olmaya davet edilerek, öldüklerinde beratlarının oğullarından biri

61 BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890, 1025, 1055, 1068.

62 BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 900, 912.

63 Sonyel, s. 359-362.

64 Apaydın, s. 61, 157.

65 BOA,HR.SYS., 6/1, 14 Mayıs 1838.

66 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s. 251; Geyikdağı, s. 28, Apaydın, s. 178, 179.

67 Boogert, s. 105.

tarafından devam etmesine müsaade edildi ve hukuka aykırı davranmadıkça beratlarına dokunulmadı.⁶⁸

Sultan III. Ahmet'ten, II. Mahmut'a kadar pek çok padişah, gün geçtikçe sayıları artan beratlılara karşı önlem almaya çalışmışsa da azınlıkların bağımsızlık hareketlerine başlaması sonrasında durum farklı bir boyut kazanmıştı. Bilhassa 1829 yılında Yunan Devleti'nin kurulmasıyla pek çok Rum kökenli Osmanlı vatandaşının Yunan Devleti vatandaşlığına iltica ederek yerlerinde yaşamaya devam etmesi üzerine, Osmanlı Devleti bunların memleketten çıkarılması veya izinsiz geri dönüşlerinin engellenmesi gibi yeni önlemler almaya çalışmıştı. Bu duruma Rusların Slavlar üzerinde yürüttüğü politikalar eklenince Osmanlı Devleti, kendi sınırları içerisinde başka devletlerin pasaportlarına sahip binlerce vatandaşıyla karşı karşıya gelmiştir.⁶⁹ Önceleri beratlı veya fermanlı hüviyetleriyle Rusya'nın muhafazası altına giren Rumlar'ın pek çoğu Rusya'ya giderek, Rus kılık kıyafetleriyle Osmanlı ülkelerine döndüklerinde Rusya'nın sahip olduğu siyasi ve ticari tüm imtiyazlardan istifade edebilmişlerdi.⁷⁰ Buna karşı Osmanlı makamları, Yunan veya Rus tabiiyetine girdikten sonra Osmanlı ülkesinde yaşamak isteyen Rumlara karşı, mallarının müsadere edilmesi veya oturma izni olmadan Osmanlı topraklarına ayak basamama şartı gibi sert tedbirler almıştı.⁷¹ Ayrıca yabancı elçiliklere 1850 yılında gönderilen müzekkere ile zimmilerin yabancı devletlerin kapitülasyonlarla kabul gören imtiyazları istismar ettikleri bildirilip, bu tarihten itibaren yabancı bir devletin uyruğunda olduğunu iddia edenlerin üç gün içinde Osmanlı topraklarını terk etmek zorunda oldukları dile getirilmişti.⁷²

Tanzimat döneminde tüm tebaaya sağlanan haklar zimmileri de memnun etmedi. 1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım savaşı sonrasında koruma sistemi İmparatorluğun neredeyse her bölgesinde yayıldı. Tüm ticaret merkezlerindeki binlerce yerel Hristiyan, Avrupa devletlerinin himayesine girmeye devam etti. Yerli Hristiyanlardan olan Rumlar, Rusya'nın, Katolikler İtalya, Fransa ve Avusturya'nın, Protestanlar ise İngiltere ve Almanya'nın koruyuculuğuna geçti. Bilhassa İngiltere, Rusya ve Fransa adalar ve ana karada binlerce Osmanlı Hristiyan'ına pasaport dağıttı. Bu şekilde Avrupalı devletler Osmanlı ticari ve mali yapısını baltalayıp Osmanlı sınırlarında kendilerine siyasi olarak bağlı gruplar da meydana getirmenin ve devleti parçalamanın başka bir yolunu da buldular.⁷³ Osmanlı hükümeti de tedbir olarak bu kişilerin başka bir ülkenin vatandaşı sayıldıkları için, yakınlarının geçerli imtiyazlardan istifade edemeyecekleri ve Osmanlı topraklarındaki mallarını satmak zorunda olduklarını ilan etti. Ali Paşa 14 Eylül 1860 tarihinde, yabancı elçilere gönderdiği notada artık mahmîlik uygulamasının tanınmayacağını ve bu konuda ısrar edenlerin sınır dışı edileceğini ifade etti. 9 Ağustos 1863 tarihinde yayınlanan bir nizamnamede elçi ve konsolosların himayelerinde bulunacak tercüman, kavas, veya yasakçıların sayıları 12 maddelik bir nizamname ile tespit edildi.⁷⁴ Buna göre konsolosluklarda çalışan yerli memurların sayısını şu şekilde kesinleştirilmeye çalışıldı: Yerel bölge başkonsolosları ile genel konsoloslar 4 yasakçı ve 4 tercüman alabilirdi. Tüm konsolosluklar da genel konsolosluga bağlı olmak kaydıyla 3 tercüman ve 3 yasakçı, konsolos yardımcıları ve ajanlar ise 2 tercüman ile 2 yasakçı himaye edebilirlerdi.

68 Bağış, s. 98, 99; Apaydın, s. 179.

69 Bozkurt, s. 140-142; BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/16 Cemaziyevvel 1263); BOA, A.MKT. 147/98, (M. 14 Eylül 1848/H. 15 Şevval 1264); BOA, A.MKT. 78/28, (M. 23 Mayıs 1847/H. 7 Cemaziyelahir 1263). BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/16 Cemaziyevvel 1263)

70 Sonyel, s. 359-363.

71 BOA, A.MKT. 80/24, (M. 4 Haziran 1847/19 Cemaziyelahir 1263).

72 Bozkurt, s. 141-147.

73 Sonyel, s. 366.

74 Bozkurt, s. 141-147.

Çalışan sayıları yeterli gelmediğinde konsolosluklar İstanbul'daki temsilcilerine başvurup hükümetten yardım alabilirlerdi. Nizamnamenin yabancı devletler tarafından kabulü sonrasında görevli olmayan yabancılar ve gayrimüslimlerin kapitülasyonların sağladığı imtiyazlardan istifade etmeleri de engellendi.

Mahmiyet uygulamasının artık iltica meselesine dönüşmesine ve verdiği zararlara son vermek amacıyla, 1851 tarihli Fransız kanunnamesinden örnek alınarak, 1869 yılında bir Osmanlı vatandaşlık kanunnamesi (Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi) İslam hukukundan bağımsız ilkeler ihtiva edecek şekilde hazırlandı. Bu kanunnameye göre; yabancı uyruktan olduğunu iddia eden her şahıs bunu ispat etmeli ve vatandaşlık değiştirmek isteyenler Osmanlı hükümetinin iznini almalıydı. Başvuruların tespiti için de 17 Temmuz 1869 yılında "vatandaşlık değiştirme işleriyle ve yabancı devlet vatandaşı olduğunu iddia edenleri tahkikle görevli bir komisyonun kurulmasına ilişkin" bir kararname çıkarıldı. Gerekli ispata sahip olmayan herkes Osmanlı vatandaşı sayıldı.⁷⁵ 19. yüzyılın sonlarına doğru tehlikeli bir hale bürünen koruyuculuk meselesi 1878 Berlin anlaşmasında yer alan Ermeni hakları maddesi ile artık Avrupa'nın kolektif bir meselesi haline getirildi. Devleti son günlerine kadar sıkıntıya sokan bu sorun, İstiklal Harbi sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması ile "Türk toprakları üzerinde yaşayan azınlıklara hususi hakların tanınmayacağı ve azınlıkların ülkeleri dışında iken milletin sahip olduğu hakları aşan ayrıcalıklı hak ve koruyuculuğa sahip olamayacakları" hükmü ile nihayete erişti.⁷⁶

Sonuç

Ahidnâme maddelerinin koruma altına aldığı beratluların dağıttığı patentlerle başlayan koruma uygulaması zamanla kapsamını genişleterek gayrimüslim ve Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da himaye edilmesine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin devletlerarasında sürdürdüğü ilişkiler ve tanımladığı imtiyazlara Müslümanların da bir şekilde dâhil olması devleti mali zarara uğratar ve eşitsizliği beraberinde getirir bir hale bürünmüştü. Aynı hakları yerli gayrimüslimlerin de edindiklerinden hareketle, 19. yüzyıldan itibaren bu grupların yabancı devletlerin siyasi çıkarlarına kapılmaları sonucunu beraberinde getirmiştir. Ayrılcı hareketlerine yabancı devlet koruması hatta tabiiyetiyle devam eden gayrimüslim gruplar Osmanlı Devleti için ciddi bir vatandaşlık sorununu da beraberinde getirmiştir. Yakın dönemde mahmiyet meselesi Osmanlı Devleti için ekonomik, siyasi sosyal sonuçlar doğuran önemli bir konu haline gelmiştir. Ayrıca Devletin ticari ve ekonomik kayıpları da olmuştur. Siyasi açıdan Büyük devletler Osmanlı devleti üzerinde yararlanabilecekleri önemli bir argüman olarak "yerli ortaklarımız" tabirini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Dini anlamda uyum sağlanan gayrimüslimler ile Büyük devletler arasında misyonerlik bağı dâhil olmak üzere denetim ve koruma altına alma girişiminde bulunmuşlardır. Sosyal açıdan bakıldığında ise mahmiyet meselesinin Osmanlı dünyasında 19. yüzyıl burjuva sınıfının gayrimüslimlerden oluşmasına zemin hazırlayan önemli sebeplerden biri olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ

BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 846, 847, 849, 866, 877, 882, 886, 888, 890, 894,895, 899, 900, 912, 921, 922, 926, 929, 933, 938, 942, 944, 946, 947, 951, 952, 971,

⁷⁵ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 245; Bozkurt, s. 146-149; Gönen, s. 348.

⁷⁶ Sonyel, s. 369, 370.

947, 975, 1017, 1025, 1046, 1051, 1055, 1068.

BOA, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 135, 136.

BOA, A.MKT, 103/70, (M. 8 Aralık 1847/H. 29 Zilhicce 1263)

BOA, A.MKT, 147/98, (M. 14 Eylül 1848/H. 15 Şevval 1264)

BOA, A.MKT. 78/28, (M. 23 Mayıs 1847/H. 7 Cemaziyelahir 1263)

BOA, A.MKT. 80/24, (M. 4 Haziran 1847/19 Cemaziyelahir 1263)

BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/ 16 Cemaziyelevvel 1263)

BOA, A.MKT.UM, 24/28 (M. 4 Temmuz 1850/ 23 Şaban 1266)

BOA, C.HR, 5/203, (29 Ağustos 1791/ H.29 Zilhicce 1205)

BOA, C.HR, 5/228, (25 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211)

BOA, D.MMK.İGE. 103/9, 23 Şaban 1193.

BOA, HR.SYS., 6/1, 14 Mayıs 1838.

Kitap ve Makaleler

APAYDIN, Bahadır (2010), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları,

ATAN, Turhan (1990), *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BAĞIŞ, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi.

BERKES, Niyazi (2013), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BERKES, Niyazi (1978) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

BEYDİLLİ, Kemal (1985), *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

BOOGERT, Maurits H. Van den (2014), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BOZKURT, Gülnihal, (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ERCAN, Yavuz, (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

FAYDA, Mustafa (1988), "Ahidnâme", *TDVİA*, I, İstanbul, s. 535, 536.

GENCER, Ali İhsan (1981) "Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

GEYİKDAĞI, V. Necla (2008), *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları.

Gönen, Yasemin Saner (1998), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993), *Ticaret Sözlüğü*, "Kaçlılara", İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 243.

Helmuth von Moltke (1960), *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çeviren: Hayrullah Örs, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara

- İNALCIK, Halil (2012) “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2016), *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KAZICI, Ziya (1991), *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- KONAN, Belkıs (2009), “Osmanlı Devleti’nde *protégé* (Koruma) Sistemi”, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 58, Sayı. 1, ss. 169-188.
- KONAN, Belkıs, (2006), *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
- KÜÇÜK, Cevdet (2012), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 547.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1988) “Ahidnâme”, İstanbul: *TDVİA*, I, s. 536- 540.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1999) “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz, (1993) “Yüzbaşı Helmut von Moltke’den Müşir Liman von Sanders’e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri”, Ankara: OTAM Dergisi, Sayı 4.
- ÖZKAYA, Yücel (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- SAVAŞ, Ali İbrahim (2003) “Konsolos”, *TDVİA*, XXVI, İstanbul: 2002, s. 178-180.
- SEZER, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)”, Ankara: *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI/33.
- SHAW, Stanford J, Ezel Kural Shaw, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul: E yayınları.
- SONYEL, Salâhi (1991) Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (*protégé*) sistemi ve Kötüye Kullanılışı, *Bellekten*, Cilt: LV – Sayı: 213, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss 359-370
- TABAKOĞLU, Ahmet (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TURAN, Şerafettin (2000), *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YILDIZ, Gültekin (2009), *Neferin Adı Yok* (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.